

ОСНОВИ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ГАЛУЗІ ГЕОГРАФІЇ (72 ГОДИНИ)

О. О. Денисенко, С. А. Швець

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Програма гуртка «Основи науково-дослідницької діяльності учнів у галузі географії» спрямована на формування в учнів базових уявлень про сутність географічних досліджень, основні завдання, загальнонаукові та географічні методи досліджень, сферу їх застосування і дослідницькі завдання.

Зміст програми орієнтований на учнів із високим рівнем знань з географії, які уже достатньо глибоко опанували навчальний матеріал, здатні робити самостійні обґрунтовані висновки щодо актуальних питань і складних проблем розвитку природного середовища, стану його окремих компонентів, взаємозв'язків між ними, місця людини у цих процесах та соціально-економічного розвитку країн і регіонів.

Мета програми полягає у формуванні наукового мислення, вмінь та навичок самостійної пізнавальної діяльності у галузі географії, сприянні інтелектуальному розвитку особистості під час проведення науково-дослідницької роботи.

Основними завданнями курсу є формування таких компетентностей:

- *пізнавальної*: поглиблене вивчення географічних процесів та явищ; здобуття нових знань та їх самостійне засвоєння, вивчення методичних елементів пізнавального процесу; ознайомлення з головними чинниками наукової діяльності; формування уявлення про сутність науково-дослідницької роботи, специфіку географічних досліджень, їх завдання й мету, спеціальні методи географічної науки та особливості їх використання;

- *практичної*: здобуття навичок науково-дослідницької діяльності у галузі географії; розвиток вміння правильно формулювати та вільно висловлювати свої думки, формування навичок презентації отриманих результатів дослідження та публічного виступу;

- *творчої*: розвиток творчих здібностей учнів до проведення пошукового, наукового дослідження у галузі географії; підвищення інтересу до географічної науки; формування логічного, аналітичного мислення, мотиваційної сфери;

- *соціальної*: розвиток вміння презентувати результати власних досліджень; посилення здатності до самоорганізації, самореалізації, професійного самовизначення; формування екологічної культури, виховання національної самосвідомості.

Програма ґрунтується на Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти.

Програму розраховано на роботу в гуртках і секціях основного рівня навчання. На опрацювання навчального матеріалу надається 72 години (2 години на тиждень). У гуртках навчаються учні 9–11 класів, віком від 14 до 17 років. Склад навчальної групи – 6–10 учнів. Така чисельність є оптимальною, оскільки вона дає змогу, з одного боку, застосувати всі переваги групових форм роботи, а також розглядати значну кількість проблем, з іншого – використати індивідуальний підхід з огляду на особливості кожного учня (рівень знань, напрями зацікавленості, індивідуальні психологічні особливості).

У структурі програми виокремлюються такі інформаційні блоки:

- поняття наукового дослідження;
- загальнонаукові та спеціальні географічні методи досліджень;
- написання, оформлення та представлення науково-дослідницької роботи.

Кожен розділ програми спрямований на вирішення конкретних завдань, відповідно, характеризується певним співвідношенням як форм роботи, так і обсягом годин, відведених на теоретичне і практичне опрацювання матеріалу. Така форма організації та проведення занять гуртка «Основи науково-дослідницької діяльності учнів у галузі географії» передбачає формування в учнів цілісного уявлення про сутність наукових географічних досліджень, а також засвоєння окремих елементів їх проведення. Розроблена структура дає змогу досягати як навчальної мети (учні у формі лекції отримують нову для них інформацію про процес дослідження чи його методи), так і розвивальної (учні вчаться самостійно проводити дослідження із застосуванням тих чи інших методів). Зміст програми сприяє формуванню комплексного уявлення про методику географічних досліджень.

Програма передбачає оволодіння знаннями про наукові категорії як об'єкт і предмет дослідження, його актуальність, етапи дослідження, основну мету й ключові завдання, на розв'язання яких спрямовані зусилля дослідника. Основним елементом занять є ознайомлення учнів із доступними джерелами географічних знань, формування навичок роботи з літературою, іншими джерелами інформації та коректного цитування.

Одним із принципових завдань цієї програми є вивчення загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, їх сутності та специфіки застосування у фізико-географічних і суспільно-географічних дослідженнях. Із цією метою проводять практичні роботи, які спрямовані на засвоєння учнями навичок роботи з окремими науковими методами. У ході виконання практичних

робіт, з-поміж іншого, поглиблюються предметні знання учнів з географії, аналітичні навички, вміння формулювати висновки, виявляти певні географічні закономірності.

У роботі за програмою використовують такі форми роботи, як лекції, читання, дискусії, семінари, зустрічі з вченими, представниками наукових установ, робота в архівах, експедиції, оброблення та узагальнення результатів науково-дослідницької роботи.

На заняттях гуртка передбачене використання інтерактивних, евристичних, пошукових, пояснювально-ілюстративних, дослідницьких методів, а також методів активізації пізнавальної діяльності, формування та стимулювання пізнання.

Рекомендовано застосовувати різноманітні засоби навчання: друковані, технічні, графічні, об'єкти навколишнього середовища тощо.

Для оцінки успішності учнів передбачено такі форми контролю: поточний (бесіда, обговорення, тестування, розв'язування творчих завдань); проміжний (написання рефератів, окремих складових науково-дослідницької роботи); підсумковий (науково-дослідницька робота, виступи на науково-практичних конференціях, участь у різноманітних конкурсах).

Програму гуртка можна використовувати під час організації занять у групах індивідуального навчання, що їх організовують відповідно до Положення про порядок організації індивідуальної та групової роботи в позашкільних навчальних закладах, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 11.08.2004 р. № 651 (зі змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства освіти і науки від 10.12.2008 р. № 1123).

Програма є орієнтовною. Керівник гуртка може вносити зміни й доповнення до змісту програми, плануючи свою роботу з огляду на інтереси гуртківців і стан матеріально-технічної бази закладу.

Розподіл годин за темами – орієнтовний. Керівник гуртка, виходячи з рівня підготовки дітей, може визначити, скільки годин потрібно на опанування тієї чи іншої теми, і внести до програми відповідні корективи.

Перелік обладнання у програмі подано як орієнтовний відповідно до можливостей навчального закладу.

Основний рівень
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ з/п	Розділ, тема	Кількість годин		
		усього	теоретичні	практичні
1	Вступ	2	1	1
2	Поняття про наукове дослідження	18	–	–
2.1	Процес пізнання та наукова діяльність	(4)	2	2
2.2	Мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження	(8)	4	4
2.3	Робота з інформаційними джерелами	(6)	2	4
3	Загальнонаукові та спеціальні географічні методи досліджень	32	–	–
3.1	Методи і принципи наукових досліджень	(6)	2	4
3.2	Поняття про методику дослідження. Етапи дослідження	(8)	4	4
3.3	Загальнонаукові методи в географічних дослідженнях	(10)	4	6
3.4	Спеціальні методи досліджень у галузі географії	(8)	4	4
4	Написання, оформлення та представлення науково-дослідницької роботи	14	–	–
4.1	Вимоги до оформлення науково-дослідницької роботи	(6)	2	4
4.2	Створення мультимедійної презентації та написання доповіді для захисту науково-дослідницької роботи	(4)	2	2
4.3	Презентація і захист науково-дослідницької роботи	(4)	–	4
5	Конкурси та екскурсії	4	–	4
6	Підсумок	2	–	2
Разом		72	27	45

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1. Вступ (2 год)

Мета і завдання роботи гуртка.

Правила безпеки життєдіяльності і поведінки у навчальному закладі, кабінеті. Правила санітарії, гігієни та безпечної роботи за комп'ютером. Організація робочого місця учня. Організація часу, планування дня учня. Організаційні питання.

Практична робота. Проведення тесту для перевірки рівня знань учнів з географії.

2. Поняття про наукове дослідження (18 год)

2.1. Процес пізнання та наукова діяльність (4 год)

Сутність процесу пізнання та його ролі у життєдіяльності людини. Наукова діяльність і наукові дослідження як одна з форм пізнання світу. Використання даних, отриманих дослідним шляхом.

Географія як наука та її роль у пізнанні навколишнього середовища. Поняття про сучасні наукові дослідження з географії, геології, мінералогії, петрографії, гідрохімії, гідрології, метеорології, кліматології та інших галузей знань.

Практична робота. Круглий стіл «Пріоритетні наукові дослідження в Україні».

2.2. Мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження (8 год)

Загальна схема наукового дослідження. Постановка проблеми. Поняття об'єкта і предмета дослідження. Роль об'єкта і предмета у процесі дослідження, забезпечення його результативності й ефективності. Актуальність як ключова властивість дослідження. Вибір та формулювання теми дослідження. Актуальні напрями географічних досліджень.

Визначення теми й обґрунтування актуальності дослідження. Мета дослідження та її реалізація в ході науково-дослідницької роботи. Шляхи її досягнення. Завдання дослідження та їх роль у досягненні мети. Формулювання завдань.

Практична робота. Визначення об'єкта і предмета дослідження. Обговорення обраної теми дослідження та обґрунтування її вибору.

Обґрунтування актуальності дослідження. Формулювання основних етапів науково-дослідницької роботи, визначення мети і завдання дослідження.

2.3. Робота з інформаційними джерелами (6 год)

Правила та принципи роботи з інформаційною базою різних типів: публіцистичною, науковою літературою, документами, інтернет-ресурсами.

Правила використання окремих даних, фактів, результатів, отриманих іншими авторами.

Цитування як один з елементів посилання на використані джерела. Загальні правила цитувань. Оформлення посилань у тексті.

Практична робота. Робота з літературою, добір інформаційних джерел за визначеною темою. Оформлення цитування. Написання реферату «Використання нових методів географічної науки для пошуку, оброблення і представлення географічної інформації».

3. Загальнонаукові та спеціальні географічні методи досліджень (28 год)

3.1. Методи і принципи наукових досліджень (6 год)

Поняття про метод наукового дослідження та його види. Загальнонаукові та спеціальні географічні методи.

Принципи географічних досліджень. Принцип територіальності як тип просторового групування ресурсів, природокористування, виробничих процесів на території регіону і характеру життєдіяльності населення з його етнічними, релігійними та соціально-культурними особливостями.

Принцип комплексності досліджень як виявлення взаємозв'язку елементів, явищ, що становлять одне ціле.

Принцип регіональної цілісності як об'єктивний взаємозв'язок природних, соціальних та економічних процесів і явищ, що взаємодіють на певній території.

Принцип системності досліджень, що передбачає розгляд об'єктів у їхніх складних динамічних відносинах і зв'язках.

Практична робота. Формулювання принципів дослідження. Визначення методу дослідження згідно з обраною темою. Семінар «Географічні інформаційні системи».

3.2. Поняття про методику дослідження. Етапи дослідження (8 год)

Методологічна основа досліджень та її роль у науково-дослідницькій роботі. Поняття методики дослідження та її ролі в організації та проведенні дослідження.

Методи збору первинної географічної інформації (польові, стаціонарні дослідження, дистанційні методи).

Методи обробки географічної інформації (географічне порівняння, наукове пояснення, системний аналіз, метод моделювання, історичний метод, статистичний метод, соціологічний метод).

Етапи дослідження. Їх виокремлення, роль етапності у проведенні дослідження. Організаційне співвідношення і завдання кожного з етапів.

Розподіл часу та зусиль дослідника на кожному з етапів. Визначення й обґрунтування доцільності та необхідності проведення тих чи інших заходів і докладання зусиль для отримання кінцевих результатів і висновків.

Практична робота. Інструктаж з безпеки життєдіяльності під час проведення польових досліджень. Збір та обробка первинної географічної інформації. Представлення наукових результатів у вигляді таблиць, графіків, діаграм. Обчислення похибок дослідження. Визначення етапів наукового дослідження.

3.3. Загальнонаукові методи у географічних дослідженнях (10 год)

Поняття статистичного методу, його сутності і призначення. Доцільність застосування цього методу для аналізу географічних процесів і явищ. Напрями використання отриманих результатів.

Сутність математичних методів, специфіка їх використання для завдань географічних досліджень.

Поняття про історичний метод і його роль у розумінні сутності й етапності формування та розвитку фізико-географічних і суспільно-географічних систем. Використання історичних підходів для отримання повного та комплексного уявлення про формування території.

Сутність порівняльного методу, принципи й напрями його застосування у географічних дослідженнях. Основні підходи до аналізу отриманих результатів.

Аналіз та синтез як основоположні загальнонаукові методи. Їхня сутність, визначальні особливості та специфіка. Використання аналізу та синтезу в географічних дослідженнях.

Практична робота. Застосування статистичного методу для аналізу галузевої структури господарства України.

Побудова графіка добового ходу температур та його аналіз.

Аналіз динаміки галузевої структури господарства України протягом певного періоду.

Виявлення етапів формування мережі розселення регіону.

Порівняння галузевої (чи територіальної) структури господарства країн світу (на вибір).

Аналіз відмінностей в експортному потенціалі певних країн, виявлення чинників, що їх зумовили.

3.4. Спеціальні методи досліджень у галузі географії (8 год)

Спеціальні методи географічних досліджень. Поняття про класифікацію, регіональний аналіз та картографування. Їх сутність і напрями використання. Виявлення їх сутності і специфіки шляхом виконання низки практичних робіт.

Практична робота. Оцінка рекреаційного потенціалу регіонів України.

Застосування картографічного методу досліджень із використанням результатів попередніх досліджень.

Виявлення регіональних особливостей процесу природокористування в Україні.

4. Написання, оформлення та представлення науково-дослідницької роботи (16 год)

4.1. Вимоги до оформлення науково-дослідницької роботи (6 год)

Основні вимоги до оформлення науково-дослідницької роботи. Загальні правила оформлення тексту. Структура роботи: титульний аркуш, зміст, перелік умовних позначень і скорочень, вступ, основна частина, висновки, список використаної літератури, додатки. Список літератури та його оформлення.

Практична робота. Оформлення науково-дослідницької роботи згідно з основними вимогами до оформлення. Складання списку літератури. Оформлення додатків та ілюстративного матеріалу – схем, діаграм і таблиць.

4.2. Створення мультимедійної презентації та написання доповіді для захисту науково-дослідницької роботи (6 год)

Знайомство з програмами для створення презентації, їх інструменти. Вимоги до доповіді. Структура доповіді. Методи викладення матеріалу. Правила складання й оформлення презентацій.

Практична робота. Підготовка доповіді та презентації за результатами науково-дослідницької роботи. Робота в програмі Power Point.

4.3. Презентація і захист науково-дослідницької роботи (4 год)

Підготовка до виступу. Загальні правила ведення дискусії. Оволодіння навичками ставити запитання й відповідати на запитання. Ораторське мистецтво. Поради доповідачеві.

Практична робота. Виступ із доповіддю, постановка запитань, відповіді на запитання, виступи опонентів. Аналіз результатів презентації.

5. Конкурси та екскурсії (4 год)

Участь у конференціях, конкурсах, олімпіадах. Екскурсії.

6. Підсумок (2 год)

Підсумкова науково-практична конференція учнів. Підбиття підсумків роботи гуртка за навчальний рік. Відзначення кращих вихованців гуртка.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Учні мають знати:

- правила безпеки життєдіяльності, санітарії та гігієни під час роботи за комп'ютером, проведення занять, практичних робіт, досліджень;
- поняття проблеми, мети, об'єкта, предмета і завдання дослідження;
- правила й етапи організації учнівської науково-дослідницької роботи;
- основні принципи роботи з науковою інформацією;
- зміст основних категорій наукових досліджень та їхню роль у дослідницькому процесі;
- сутність загальнонаукових і спеціальних методів;
- особливості польових геологічних, географічних, метеорологічних, гідрологічних та інших видів досліджень;
- правила й основні принципи роботи із джерельною базою;
- правила оформлення та написання науково-дослідницької роботи;
- основні вимоги й особливості оформлення доповіді та презентації на захист;
- основи ораторського мистецтва;
- загальні правила ведення дискусії.

Учні повинні вміти:

- дотримуватися правил безпеки життєдіяльності, санітарії та гігієни під час роботи за комп'ютером, проведення занять, практичних робіт, досліджень;
- характеризувати, аналізувати прикладні дослідження;
- обирати й застосовувати методи дослідження відповідно до поставленої мети;
- формулювати ключову мету дослідження і завдання;
- визначати об'єкт і предмет дослідження, обґрунтовувати актуальність обраної теми, формулювати головні завдання для кожного з етапів дослідження;
- складати план наукового дослідження;
- систематизувати матеріал, складати схеми, таблиці;
- працювати з літературними джерелами, інтернет-ресурсами;
- оформлювати результати науково-дослідницької роботи відповідно до вимог;
- складати тези наукової роботи;
- унаочнювати доповідь за допомогою мультимедійної презентації;
- викладати й оформлювати результати науково-дослідницької роботи.

Учні мають набути досвід:

- визначення мети, об'єкта, предмета, завдання дослідження;
- формулювання принципів дослідження;
- визначення методів дослідження згідно з обраною темою;
- обґрунтування актуальності дослідження;
- формулювання основних етапів науково-дослідницької роботи, роботи з літературою, добору інформаційних джерел;
- збирання первинної географічної інформації за темою дослідження та її обробка;
- написання й оформлення науково-дослідницької роботи;
- використання комп'ютерних програм для підготовки презентацій;
- представлення наукових результатів у вигляді таблиць, графіків, діаграм;
- обчислення похибок дослідження;
- підготовки доповіді та презентації за результатами науково-дослідницької роботи;
- виголошення публічної доповіді;
- застосування загальних правил ведення дискусії;
- участі у конференціях, конкурсах, олімпіадах.

**ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ОБЛАДНАННЯ
ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ГУРТКА «ОСНОВИ НАУКОВО-
ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ГАЛУЗІ ГЕОГРАФІЇ»**

Обладнання, прилади, наочність	К-сть, шт.
<i>Таблиці</i>	
Умовні знаки плану місцевості	1
Умовні знаки географічних карт	1
Кругообіг речовин у природі	1
Основні форми рельєфу суші	1
Природні зони (набір фотоматеріалів)	1
Основи топографії (набір роздаткового матеріалу та географічних карт)	15
Типи кліматів Землі (за Б. П. Алісовим)	1
Класифікація гірських порід (за походженням)	1
Елементи річкової сітки	1
Календар погоди	1

Обчислення висоти Сонця над горизонтом	1
Форми та розміри Землі	1
Внутрішня будова Землі	1
Рухи земної кори (літосфера)	1
Вулкани та їхня будова	15
Землетруси	15
Гейзери та гарячі джерела	15
Основні форми рельєфу Землі	15
Адміністративно-територіальний устрій України	15
План місцевості	15
<i>Карти настінні</i>	
Топографічна карта	1
Кліматичні пояси та області світу	1
Україна. Історико-етнографічна карта	1
Україна. Політико-адміністративна карта	1
Україна. Фізична карта	1
Україна. Природні зони	1
Україна. Охорона природи	1
Україна. Геологічна будова та корисні копалини	1
Україна. Рослинний світ	1
Україна. Тваринний світ	1
Україна. Населення	1
Україна. Ландшафти	1
Україна. Ґрунти	1
Україна. Екологічна ситуація	1
Україна. Клімат	1
Україна. Господарство	1
Україна. Сільське господарство та переробна промисловість	1
<i>Колекції</i>	
Гірські породи і мінерали	8
Ґрунт і його склад	8
Корисні копалини	8
Представники рослинного світу (гербарії)	8
Гербарії різних рослин світу й України	8
<i>Контрольно-вимірвальні</i>	
Рулетка (5 м)	За потребою
Лінійка металева	5
Далекомір	За потребою

Кутомір шкільний	За потребою
Транспортир	5
Мірний циркуль	5
Динамометр	За потребою
Землемірний циркуль	5
Штангенциркуль	За потребою
<i>Прилади і пристосування</i>	
Ваги лабораторні	1
Мікроскоп шкільний	3
Термометр	4
Барометр	3
Гігрометр	3
Компас	15
Компас гірський	За потребою
Компас геологічний	За потребою
Компас рідинний	За потребою
Курвіметр	15
Спектроскоп	За потребою
Телескоп	За потребою
Секундомір	3
Анемометр	3
Нівелір шкільний із рейкою	3
<i>Моделі</i>	
Глобус Землі (фізичний)	1
Глобус зоряний	1
Глобус Місяця	1
Метеорити	1
Модель Землі з географічними координатами	1
Планетна система	1
<i>Інвентар лабораторний</i>	
Індикатор	15
<i>Інше необхідне спорядження для польових виїзних досліджень</i>	
Набір геологічний	4
Пінцет	15
Кирка	За потребою
Молоток скельний	За потребою
Ніж складний	За потребою
Рюкзак	15

Аптечка	1
Лопата саперна	5
Килимки туристичні	За потребою
Окуляри сонцезахисні	5
Ліхтарик	За потребою
Планшет	5
Гаки скельні	За потребою
Каска	За потребою
Рукавиці	За потребою
Ліхтар налобний	За потребою

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонов В. С. Природа туманів, хмар та опадів : навч. посіб. / В. С. Антонов. – Чернівці : Рута, 1994. – 336 с.
2. Білуха М. Т. Основи наукових досліджень : підручник / М. Т. Білуха. – К. : Вища шк., 1997. – 271 с.
3. Голиков А. П. Вступ до економічної і соціальної географії / А. П. Голиков, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : Либідь, 1996. – 320 с.
4. Гуцуляк В. М. Геохімія ландшафту : навч. посіб. / В. М. Гуцуляк. – Чернівці : Рута, 2004. – 83 с.
5. Гуцуляк В. М. Ландшафтознавство : теорія і практика : навч. посіб. / В. М. Гуцуляк. – Чернівці : Вид-во «Книги XXI», 2008. – 168 с.
6. Екологічна енциклопедія : у 3 т. / А. В. Толстоухов [та ін.]. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2007. – Т. 1 : А – Е. – 432 с. : іл.
7. Енциклопедія сучасної України : довід. вид. / НАН України, Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України. – К. : Поліграфкнига, 2006. – Т. 5 : Вод – Гн. – 728 с. : іл.
8. Загальна гідрологія : Підручник / за ред. В. К. Хільчевського, О. Г. Ободовського. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2008. – 399 с.
9. Комплексний атлас України / Відп. ред. Л. М. Веклич. – К. : ДНВП «Картографія». 2005. – 96 с.
10. Метеорологія. Терміни та визначення основних понять. ДСТУ 3513-97. – К. : Держстандарт України, 1997. – 57 с.
11. Методичні рекомендації щодо підготовки і написання науково-дослідницької роботи з географії та геології в системі Малої Академії Наук України [Електронний ресурс]. – Х., 2009. – Режим доступу : <http://uadocs.exdat.com/download/docs-312/312.doc>

12. *Міллер Г. П.* Ландшафтознавство : теорія і практика : навч. посіб. / *Г. П. Міллер, В. М. Петлін, А. В. Мельник* ; М-во освіти і науки України, Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : [б. в.], 2002. – 172 с.
13. *Мороз С. А.* Методологія географічної науки : навч. посіб. / *С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник*. – К. : Заповіт, 1997. – 333 с.
14. *Підгрушній Г. П.* Промисловість і регіональний розвиток України : монографія / *Г. П. Підгрушній* ; Нац. акад. наук України, Ін-т географії. – К., 2009. – 300 с.
15. *Пістун М. Д.* Сучасні проблеми регіонального розвитку : навч. посіб. / *М. Д. Пістун, А. Л. Мельничук*. – К. : Київський університет, – 2010. – 286 с.
16. *Свинко Й. М.* Геологія : підручник / *Й. М. Свинко, М. Я. Сивий* – К. : Либідь, 2003. – 480 с.
17. Статистичний щорічник України за 2011 р. : збірник / Держ. служба статистики України ; [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Август-Трейд, 2012. – 558 с.